

DE COSTUME DESAPARECIDO A LIBERDADE SEXUAL

Por: José Manuel Dopazo Entenza

Colaborador externo do Instituto da Lingua Galega
(Universidade de Santiago de Compostela)

Nós queremos engrandecer o mundo coa nosa diferenza

Luís Seoane

Cando a xente me pregunta por que dediquei (e dedico) tantos anos da miña vida e horas interminábeis do meu tempo de lecer a gravar e investigar sobre A Illa de Ons, teño dúas respostas que rematan na mesma idea pero con posicionamentos antagónicos. A primeira delas, a máis simple e para cerebros con menos capacidade de reflexión, é que foi o meu “nicho de mercado”. Unha terminoloxía extraída do capitalismo e que denota que a mercantilización pode entrar mesmo na lingua e na cultura, cousa que detesto profundamente mais éelles de fácil comprensión.

A segunda, para quen ten maior sensibilidade e certa empatía coa marxinación que sofre o galego en aras da imposición do español tanto a nivel lingüístico como tamén cultural (unido agora á globalización, coa americanización das nosas vidas), é que este pequeno anaco de terra rodeado e azoutado polo Océano Atlántico conservou, malia a migración masiva, a cultura galega dunha forma que dificilmente a podemos atopar en ningún outro recanto de Galiza.

Valla esta *captatio* tanto para atraer aquelas persoas interesadas en costumes pouco coñecidos, mais cunha transcendencia enorme e traxectoria dilatada no tempo, como para arredar esoutras que se din escépticas sen ter contacto ningún coa cultura propia deste noso país.

Trátase dun costume que, de non haber rexistro gravado, podería pasar por fantasioso e mesmo inventado. Así mo teñen dito nalgunha ocasión que o cheguei a comentar ante persoas que non merecían tal agasallo. Debo confesar que tampouco me importou demasiado atoparme con esa reacción.

O señor Fransisco, o *Fillo do Fento* que lle chamaban na Illa, foi un dos informantes máis concienciados e con maior saber popular e culto que coñecín. Naceu na aldea do Cucorno, xusto por baixo do faro, e pasou os anos de mocidade combatendo na guerra nas grandes fronte de batalla en Madrid, Zaragoza, Guadalajara e Barcelona.

De volta na súa amada illa, casou para O Centulo e desenvolveu unha vida de traballo escravo até mercar un barco motor e migrar para Bueu. Xa xubilado, dedicou o seu tempo á terra e a botar a partida na taberna. Morreu a dous meses de facer 99 anos. Con todo, legounos case 30 horas de historias e coñecemento verdadeiramente telúrico.

Era un home precavido e sabio. Non se deixaba asoballar por grandes entendidos, pois el só falaba do que de verdade coñecía. Ante temas ignotos, prefería calar. Lémbroo careco de todo, coa boina cravada até a metade da fronte. Unhas lentes escuras do grosor dun dedo. Faltáballe un ollo e polo outro apenas vía. Vestía pantalón de pana raída e camisa a cadros con cheiro a fume.



Señor Fransisco en 2013. Arquivo Dopazo



Xilografía de Luis Seoane titulada "Costume desaparecida"

Cerro os ollos e aínda o podo escoitar rir. Un riso que alegra o corazón e arreda as penas máis profundas. Un riso de neno, carente de maldade.

Este señor, de apenas metro e medio, é a memoria da tribo. É a arca onde ficou gardado o tesouro esquecido da Illa, da súa illa, da illa de Drake, de Sarmiento, de Álvaro das Casas e de todas esas persoas que aínda non desististes na lectura.

Luis Seoane, en *Imágenes de Galicia. 72 xilografías originales*, presenta un traballo en particular que me fascinou desde que mo deu a coñecer Paco de Xenxa, "Costume desaparecida". Trátase de catro persoas espidas enriba da herba, en posición de rodar. Seoane naceu no mes de san xoán de 1910, cinco anos antes ca o señor Francisco, e aseveraba que esa imaxe que el xilografou era un costume desaparecido.

Reflexionei durante anos sobre o concepto *desaparecido* pois, desde o momento en que el o xilografou e o publicou, deixou de estar desaparecido para estar recollido e até valorizado a través da súa arte. Por suposto que Seoane empregaba o termo co sentido de "falto de uso", mais eu prefiro pensar que o que roldaba a súa cabeciña cando o escribiu era a definición que lle dá o dicionario da Academia: "que non se sabe onde está".

Pouca descrición fixo. Tan só presenta como subtítulo "mozos aborcallándose espidos sobor da herba dos prados no día de San Xoan, 24 de Xunio". Era, xa que logo, un outro rito da noite máis máxica do ano.

E é neste punto onde o señor Francisco entra con toda a súa *auctoritas*, pois na Illa de Ons —nesa Illa de Ons que tanta xente teima en

cualificar como incomunicada, nesa Illa de Ons agora alleada da súa realidade e invadida de *jodechinchos* petulantes— nesa Illa de Ons do señor Francisco tamén se realizaba ese rito. Polo tanto, o costume estaba "desaparecido" para Seoane, pois non sabía que se atopaba vivísimo nesta illa.

Antes, por San Juan, disque o que tiña a sarne —a sarne disían que tiñan ghranos, eu nunca tuven— tiñan sarne iban remonteare, ár serradelas, que era a herba que deixabamos pá semente pó ghando. Bota#, deixabamos trevo e serradela, anecos. Non sabes? Non decruabas... Porque aghora, en marzo decruabamos toda a terra. Pero esa deixabámola pá semente. Un aneco... Entonses, por San Juan, ese que tiña a sarne, iba a remonteare iso, pasáballe a sarne. Entendes? Si, a remontiar, e moitos [...]. Tiñas que despir en cuero, pa ir remonteare... Claro, porque a roupa... <risas> ca roupa non curabas! Disque curaba, dixque!, eu... Ah, iso poi[s] si é serto, porque acordo eu ir remonteare á herba.

Coido que non esaxeraba cando dicía que o señor Francisco era portador de todo o saber do mundo e transmisor excepcional até do máis mínimo detalle. Neste minuto escaso de gravación non só mostra que o costume estaba activo na Illa, senón que presenta cada pormenor no lugar exacto como as pinceladas dun artista barroco.

Se deluvamos o texto, vemos que en marzo era a época de decruar a terra para a poder sementar en abril. A pericia da labrega instruída ditaba que unha parte do terreo debía ficar sen abrir para que o trevo e a serradela puidesen dar semente da que se alimentar o gando. Inconscientemente, tamén se estaba a nutrir a terra, pois estas leguminosas fixan nitróxeno no solo, eliminando acidez, e teñen boas raíces que contribúen a airear o substrato e reter auga e humidade todo o ano, reducindo a necesidade de regar.



Gravación señor
Francisco remonteare
San Xoán

Remontear é un verbo curioso, pois *remontar* implica, segundo o dicionario da Academia, “percorrer en sentido ascendente”, o que sería ben complicado de realizar neste rito concreto. Por contra, Leandro Carré Alvarellos recolle no seu dicionario de 1950 para *remontear* “Corvetear, saltar o hacer corvetas el ganado vacuno, cabrío, etc., cuando es joven”. Se cadra, algo había de pinchacarneiros, aínda que deberían ser ladeira abaixo, e non arriba...

A sarna, pola súa banda, é unha enfermidade altamente contaxiosa ocasionada por un ácaro parasito. As solucións posíbeis pasan por bálsamos con base en sulfuros e insecticidas. Así que, dificilmente, a serradela ía sandar esta doenza. Xa que logo, a sarna sería a escusa perfecta para que adolescentes en plena efervescencia das hormonas puidesen quitar a roupa con permisión da sociedade para se envorcallaren sobre o resío da noite máis curta do ano, na que todo é posíbel, na que está permitido o indicíbel.

E eu pregunto: cando se ditamina tan libremente que a xente de antes era máis puritana, tiña máis prexuízos, estaba máis atrasada (en todos os temas, mais concretamente no sexual), que chegaba virxe ao matrimonio etcétera, etcétera, etcétera..., temos algún tipo de dato ou tan só se está a reproducir un discurso baleiro? Agora volvamos ao presente e imaxinemos os nosos adolescentes realizando este tipo de ritos. Que sociedade está máis avanzada en termos de liberdade sexual?

Namentres as bruxas voaban dacadalo das súas vasoiras, procurando unha casa que non estiver protexida por estralos e sanxoáns no seu tellado, os mozos desta illa, no seu *impasse* de ciencia antiga e cultura transmitida, ficaban sen roupa e sen pudor estomballándose en fiel harmonía co cosmos, nun rito pagán de fecundidade e fertilidade disfrazado de curación.

Aínda lembro outra historia que el me contou unha vez, mágoa que non atope a gravación se é que a cheguei a gravar nalgún momento. O señor Fransisco dicía que o arco da vella era un fenómeno con moito poder. Por suposto que a fascinación dunha proxección de cores sobre o firmamento ten que ser, cando menos, abraiante.

Segundo este grande home, se unha persoa é quen de atravesar o arco da vella poderá cambiar de home para muller e de muller para home. E é máis, mesmo postulaba a posibilidade de que non se dese atravesado. Nese momento, mentres pronunciaba as palabras “e se quedas no medio...”, ergueu os brazos en signo de dúbida e non rematou a frase.

De novo, o señor Fransisco dános unha lección de vida, polo menos, para a reflexión e o cuestionamento das ideas preestabelecidas. Permítenos pór en dúbida o grao de liberdade sexual do individuo a comezos do século XX nese rito erótico da noite de San Xoán. E posibilitáanos, do mesmo modo, cuestionar ese mantra absurdo da “moda trans”. Era unha realidade e unha necesidade noutro tempo e o ser humano buscou explicacións para que fose máis doado comprendelas. De feito, esa idea de “e se quedas no medio...” achega a posibilidade de existencia de persoas non binarias, nin muller nin home, no medio.

E agora que veñan os escépticos retrucar. Sentíndoo moito, neste cosmopaletismo oligárquico en que os ritos, os mitos e as lendas só serven se teñen un fin capitalista (Nadal, San Valentín, Carnaval, Halloween...), os costumes tradicionais continúan a nadar no océano de saber transmitido e de liberdade como firme resistencia ante a ignominia.



Arco da Vella, sobre o peirao da Illa de Ons